

BEATA KONOPSKA

Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. E. Romera S.A.

Warszawa

B.Konopska@ppwk.pl

Cenzura w kartografii okresu PRL na przykładzie map do użytku ogólnego*

Zarys treści. Artykuł jest próbą przedstawienia działalności PRL-owskiej cenzury w kartografii użytkowej w dwóch aspektach. Pierwszy pozwala prześledzić w układzie chronologicznym zależność między liczbą elementów treści topograficznej na mapie, a umacnianiem przez władzę aparatu kontroli wydawnictw. Na podstawie materiałów archiwalnych wyznaczono tu trzy ważne dla kartografii cenzury czasowe: 1948, 1955, 1981. Drugi aspekt pozwala prześledzić istotne etapy redakcyjne od przygotowywania materiału do cenzury wstępnej, aż do wydrukowanej mapy. Istotą tej części artykułu jest pokazanie różnic położenia wybranych elementów mapy między materiałem źródłowym a pierwowrysem, opracowanym na materiale ocenianym.

Słowa kluczowe: historia kartografii, cenzura prewencyjna, cenzura w kartografii, kartografia użytkowa

W warunkach gospodarki rynkowej, funkcjonującej w Polsce od ponad piętnastu lat, każda mapa oferowana do użytku ogólnego jest efektem kompromisu między stanem wiedzy, czasem potrzebnym na opracowanie i druk, zasobem finansowym oraz możliwościami technologicznymi procesów produkcji. Dziś w kartografii polskiej przy produkcji map występują już tylko tego typu uwarunkowania, ale jeszcze niedawno obowiązywały inne reguły. Do 1990 r. mapa była wynikiem kompromisu, w którym najważniejszą rolę odgrywały wytyczne cenzora, ważną – wiedza autora-kartografa, a najmniej istotne były czasy i zasoby finansowe. Kilku dziesięcioletnia działalność cenzury prewencyjnej (cywilnej i wojskowej) w imię ówczesnie rozumianego interesu państwa, jego bezpieczeństwa i obronności, wymagała całkowitego podporządkowania się normom ustalonym przez władzę. Każdy więc, kto wówczas pracował w zawodzie kartografa, musiał umieć odnaleźć się w tych warunkach.

O istnieniu instytucji cenzury było powszechnie wiadomo. Jednak od samego początku władze starały się nie eksponować tego faktu. W dziedzinie kartografii cenzura działała i ingerowała w sposób „dyskretny” – materiały przygotowywane dla inspektorów miały status do użytku służbowego lub poufnych, a kontakty z cenzorami i konieczność współpracy z nimi była z reguły powinnością kadry kierowniczej, niezapisaną w zakresie obowiązków (ryc. 1).

Faktem tajemnicy służbowej należy wyjaśnić prawdopodobnie także brak informacji o procedurach związanych z cenzurą w ogólnodostępnych publikacjach, prezentujących zasady opracowywania map. Żadnej wzmianki na ten temat nie ma w wydanej w 1952 r. popularnej książce Mieczysława Lipińskiego *Jak powstaje mapa*, opisującej sporządzanie mapy od pomiarów terenowych przez opracowanie pierwowrysu i czystorysu aż po druk; brak również jakichkolwiek informacji w podręcznikach dla studentów kartografii takich znanych autorów, jak Felicjan Piątkowski (1953), Józef Szafarski (1955) i Wiktor Grygorenko (1970).

Pierwsze publikacje poruszające problem ingerencji cenzury w kartografię ukazały się na łamach „Polskiego Przeglądu Kartograficznego”, miało to jednak miejsce dopiero kilka lat po liberalizacji cenzury w zakresie kartografii i czasopism naukowych („Dz. Ustaw PRL” 1981, Nr 20 poz. 99)¹. W 1986 r., czyli pięć lat po wy-

* Artykuł jest zmienioną wersją tekstu, przekazanego do druku w pracy zbiorowej pod redakcją Dagmar Unverhau pt. *Staatssicherheit in der Kartographie des Kalten Krieges*, która ukaże się prawdopodobnie przed końcem 2007 r. jako dziewiąty tom (Band 9) serii „Archiv zur DDR-Staatssicherheit im Auftrag der Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik”. Münster, LIT Verlag.

¹ W artykule 4 ustawa ta znosiła obowiązek przedstawiania do cenzury wstępnej m.in. map pozostających pod kontrolą Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii oraz publikacji naukowych.

Ryc. 1. Fragment materiału redakcyjnego z pieczęcią cenzury z klauzulą „Odbitka próbna do użytku wewnętrznego” (źródło: Archiwum PPWK)

Fig. 1. Part of editorial material with a censorship stamp 'test print for internal use' (source: PPWK archive)

łączeniu map z obowiązku przedstawiania do cenzury wstępnej, pojawiła się pierwsza wzmianka o istnieniu w kartografii „irracjonalnych ograniczeń formalnych” (W. Nerlo 1986), ale nieujawniająca żadnych szczegółów. Obszerniejsze opracowanie na temat mapy jako obiektu ingerencji władzy ukazało się na łamach naszego kwartalnika dopiero w 1991 r., tj. rok po oficjalnym zniesieniu urzędu cenzury. Był to artykuł Wiktora Grygorenki (1991), opublikowany pod w pełni czytelnym tytułem *Kartografia polska w latach 1945–1990 w potrzasku reorganizacji i cenzury*.

Oficjalna informacja o rozpoczęciu działalności przez Centralne Biuro Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (CBKPPiW) pojawiła się w styczniu 1945 r. W strukturze Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego zaczęło funkcjonować biuro, które miało m.in. prawo wydawania zezwoleń na druk i cenzurowania treści wszelkich publikacji. Na jego czele stanął członek centralnej grupy ideologiczno-propagandowej Polskiej Partii Robotniczej (PPR) (T. Walichnowski 1989). Instytucja CBKPPiW nowa była jednak tylko z nazwy, bo w rzeczywistości

powołano ją do kontynuowania zadań Wydziału Cenzury (WC), zorganizowanego w 1944 r. w ramach Resortu Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN)². Resort Bezpieczeństwa Publicznego (RBP) był instytucją działającą bardzo sprawnie – w ciągu kilku miesięcy od powołania powstała jego struktura organizacyjna, uruchomiono oddziały terenowe i opracowano ogólną metodykę pracy operacyjnej. Jednak podczas organizowania siedzib terenowych oddziałów do spraw cenzury władza zalecała lokować je częściej przy urzędach informacji i propagandy, niż przy urzędach bezpieczeństwa (S.A. Kondek 1993, s. 29–46). Obie instytucje – WC i CBKPPiW w strukturze Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego nie przetrwały jednak zbyt długo.

² Sprecyzowanie stanowiska w sprawie powołania w wyzwolonej Polsce aparatu bezpieczeństwa publicznego nastąpiło w 1944 r. w wyniku rozmów delegacji Polskiej Partii Robotniczej i Krajowej Rady Narodowej (KRN) z przedstawicielami lewicy polskiej w ZSRR. Dotyczyły one spraw przyszłego rządu i kierunku działania. Ich rezultatem było uchwalenie przez KRN dekretu o powołaniu PKWN i jego 13 resortów, a wśród nich Resortu Bezpieczeństwa Publicznego (RBP). Formy organizacyjne RBP kształtowały się w toku wykonywanych zadań. Początkowo były to trzy jednostki z kontrwywiadem na czele; na przełomie sierpnia 1944 r. zostały zorganizowane cztery następne, wśród nich Wydział Cenzury (T. Walichnowski 1989, s. 14–17).

W lipcu 1946 r. dekretem Prezydium Krajowej Rady Narodowej („Dz. Ustaw RP” 1946, Nr 34) przekształcono CBKPPiW w Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (GUKPPiW) oraz usytuowano bezpośrednio przy Prezydium Rady Ministrów, aby nie był jednoznacznie kojarzony z urzędami bezpieczeństwa. Mimo tej poważnej wydawałoby się zmiany, pracownicy i zadania GUKPPiW zostały te same; w dalszym ciągu był to m.in. nadzór nad wszelkiego rodzaju publikacjami wraz z kontrolą ich rozpowszechniania za pomocą druku.

GUKPPiW był jednym z kilku powołanych wówczas urzędów do nadzorowania wszelkiej działalności intelektualnej i wydawniczej. Niemal równolegle tworzono system kontroli prac poligraficznych i, nieco później, system zarządzania dystrybucją papieru. Do połowy 1945 r. powołano Centralny Zarząd Państwowych Zakładów Graficznych, mający za zadanie nadzorowanie pracy wszystkich drukarni i zakładów pomocniczych³; w 1948 r. wydano dekret o gospodarowaniu papierem, który całkowicie ograniczył swobodę działania, głównie wydawcom prywatnym, zmuszając wielu z nich do zamknięcia oficyn. Mimo iż dekret powstał „w celu usprawnienia racjonalnego rozdziału papieru w sposób najbardziej odpowiadający potrzebom społecznym, kulturalnym i oświatowym”, to jednoznacznie stwierdzał, że „użycie do druku jakiegokolwiek papieru wymagało zezwolenia właściwej władzy” („Dz. Ustaw RP” 1948, Nr 24, poz. 163, art. 2). W tym samym roku także rozszerzono uprawnienia GUKPPiW, a jego pracownicy zostali upoważnieni do kontrolowania prac wykonywanych w zakładach poligraficznych („Dz. Ustaw RP” 1948, Nr 36). Od tego momentu pracownicy Głównego Urzędu – cenzorzy, inspektorzy i kontrolerzy drukarni – nadzorowali cały proces wydawniczy, od koncepcji aż po druk, dwadzieścia cztery godziny na dobę, otrzymując specjalny dodatek za pracę w nocy.

Obowiązki cenzury kształtowały się zatem równolegle z potrzebami nowo organizowanego państwa i wyraźnie rozszerzały wraz z umacnianiem pozycji PPR, a od 1948 r. Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR). Powojenna zapowiedź współistnienia trzech sektorów gos-

podarki – państwowego, spółdzielczego i prywatnego – pod koniec roku 1948 r. była już tylko złudną nadzieją dla wydawców reprezentujących inny sektor niż państwowy. Mimo że na rynku zaistniała oferta reaktywowanych przedwojennych i nowo powstałych oficyn, to system kontrolny, umocniony w 1948 r., zaczął skutecznie ją ograniczać. Tych, którzy – mimo przeszkód – próbowali przetrwać, dosięgła w końcu zgodna z ideologią partii nacjonalizacja gospodarki.

W tym samym czasie, kiedy budowano system kontrolny, tworzono również strukturę urzędowego wykonawstwa geodezyjnego i kartograficznego oraz określano zasady współpracy dwóch najważniejszych instytucji: Głównego Urzędu Pomiarów Kraju (GUPK) i Wojskowego Instytutu Geograficznego („Dz. Ustaw RP” 1945, Nr 11). Wśród ośmiu nowo powołanych biur GUPK, znalazło się Biuro Kartograficzne z wyraźnie określonymi zadaniami. Oprócz opracowywania mapy gospodarczej, map specjalnych oraz planów, w jego kompetencjach znalazły się wszelkie sprawy związane z reprodukcją oraz wydawnictwami kartograficznymi i drukami technicznymi.

* * *

Do połowy lat pięćdziesiątych XX w., tj. do powołania Układu Warszawskiego (maj 1955), wykonawstwo kartograficzne, rynek wydawniczy oraz system kontroli działalności intelektualnej funkcjonowały zgodnie z polityką ówczesnej władzy. Działalność umocniony w terenie system cenzury i kontroli prac poligraficznych, działało na rynku kartograficznym kilku wydawców, mających w zakresie opracowań kartograficznych znaczenie zdecydowanie marginalne i rozpoczął działalność nowy wydawca, kreowany przez władzę na monopolistę – Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych (PPWK).

PPWK wraz z kadrą zarządzającą wyłonione zostało ze struktury Centralnego Urzędu Geodezji i Kartografii w 1951 r. w celu przejęcia całej działalności kartograficznej w Polsce, przeznaczonej dla ogółu społeczeństwa. Od samego początku przedsiębiorstwo było w pełni zależne od organów państwowych – najpierw od powołującego je Centralnego Urzędu Geodezji i Kartografii, a następnie, w wyniku zmian w systemie zarządzania gospodarką państwa, uchwalonych po VIII Plenum Komitetu Centralnego PZPR w 1956 r., od Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii (GUGiK) Ministerstwa Spraw Wew-

³ Zarządzenie Przewodniczącego Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z dnia 8 czerwca 1945 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Informacji i Propagandy i Ministrem Skarbu o utworzeniu Centralnego Zarządu Państwowych Zakładów Graficznych, „Monitor Polski” 1945, Nr 11, poz. 45.

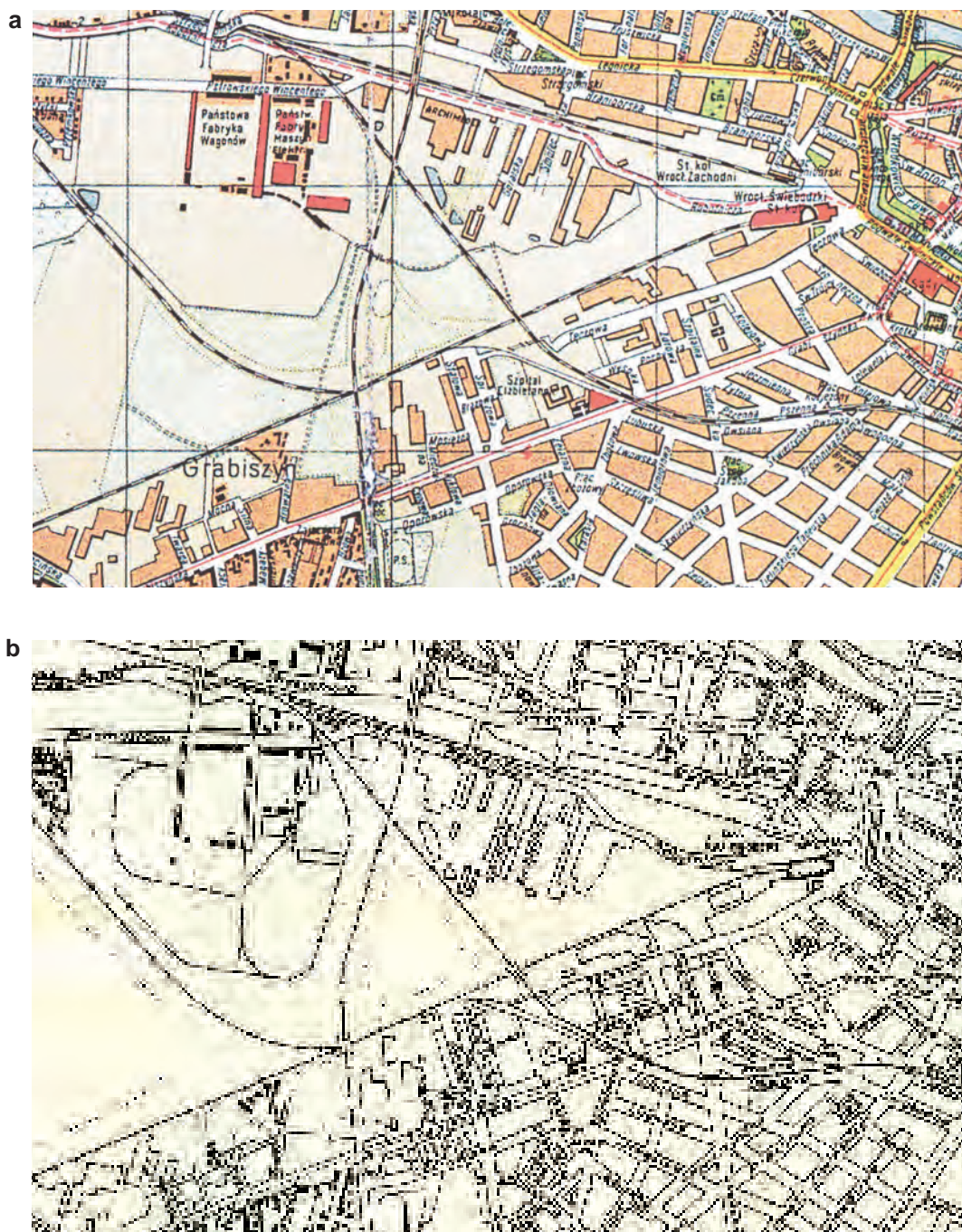
Ryc. 2. a) Wieloetapowa kontrola materiału kartograficznego – zezwolenie na druk i rozpowszechnianie wydane przez Główny Urząd Geodezji i Kartografii. b) Podwójna kontrola materiału kartograficznego – zezwolenie na rozpowszechnianie dotyczące mapy, wydane przez Główny Urząd Geodezji i Kartografii oraz Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk; u dołu widoczna sygnatura cenzora (źródło: Archiwum PPWK)

Fig. 2. a) Multi-stages control of cartographic material – permission for printing and distribution issued by Head Office of Geodesy and Cartography. b) Double control of cartographic material – a map publication permit issued by Head Office of Geodesy and Cartography and Head Office of Control of Press, Publications and Performances; at the bottom – a censor's signature (source: PPWK archive)

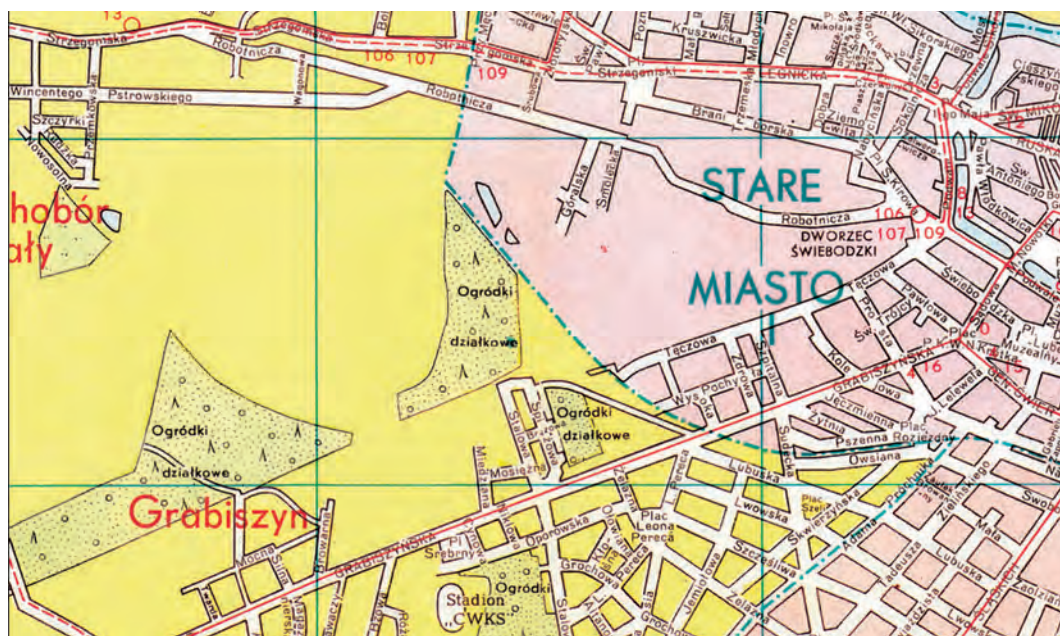
nętrnych⁴. W praktyce oznaczało to dla wydawnictwa pełną kontrolę i możliwość nieograniczonej ingerencji w jego działalność, a dla redaktorów opracowujących mapy konieczność realizacji procedur i wytycznych narzuconych przez GUGiK i GUKPPIW (ryc. 2).

Jednak oba te urzędy (GUGiK i GUKPPIW)

⁴ Centralny Urząd Geodezji i Kartografii powołano Dekretem z dnia 24 kwietnia 1952 r., kończąc tym samym pracę powołanego w 1945 r. Głównego Urzędu Pomiarów Kraju („Dziennik Ustaw RP” 1952, Nr 24, poz. 162); Centralny Urząd Geodezji i Kartografii zniesiono na mocy Ustawy z dnia 15 listopada 1956 r. („Dziennik Ustaw PRL” 1956, Nr 54, poz. 246).

Ryc. 3. Fragmety dwóch planów Wrocławia wydanych w 1948 r.: a) przez przedwojennego prywatnego wydawcę F. Karpowicza, b) przez powojennego państwowego wydawcę SWO „Czytelnik”
 Fig. 3. Parts of Wrocław city maps published in 1948: a) by a pre-war private publisher F. Karpowicz, b) by a post-war public publisher SWO „Czytelnik”

Ryc. 4. Fragment planu Wrocławia wydany w 1957 r. (po podpisaniu Układu Warszawskiego) przez Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych

Fig. 4. Part of Wrocław city map published in 1957 (after the signing of the Warsaw Pact) by PPWK (State Cartographic Publishing House)

także nie działały samodzielnie, wypełniały bowiem ustalenia partii. Zalecenia przygotowywane przez Komitet Centralny PZPR były między innymi wytycznymi do instrukcji opracowanych przez specjalny wydział GUKPPIW dla całej grupy cenzorów i do prowadzenia szkoleń kadry kierowniczej różnych szczebli w nowo powstałych wydawnictwach państwowych. Komitety wojewódzkie były odpowiedzialne za weryfikację kandydatów na stanowiska wyższej kadry kierowniczej i ich dalszy rozwój ideologiczny. Oprócz tego w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX w. twórcy polskiego przemysłu kartograficznego, pozytywnie zaopiniowani przez odpowiednią komórkę partyjną, odbyli również szereg szkoleń w krajach Układu Warszawskiego. Pierwsze, kilkumiesięczne, miały miejsce w Głównym Urzędzie Geodezji i Kartografii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR. Celem wyjazdów do Moskwy było zapoznanie się z radzieckimi metodami i organizacją pracy, postępowaniem w zakresie kartografii małoskalowej, sposobem prowadzenia archiwum kartograficznego. Inne szkolenia, w celu zapoznania się z nowoczesną technologią reprodukcji i druku map, odbywały się w zakładach gotajskich w NRD⁵.

Polityczna dominacja partii widoczna była zatem nie tylko za sprawą zorganizowanego aparatu kontroli w postaci różnego rodzaju urzędów, ale również poprzez wykształcenie odpowiedniego sposobu myślenia i samopodporządkowania prowadzącego do uruchomienia z jednej strony procesu autocenzury, a z drugiej do ogromnego wysiłku twórczego i ekwilibrystyki redakcyjnej, mającej na celu narysowanie lub opisanie czegoś, czego pokazywanie na mapie lub opisywanie w komentarzu było zabronione.

W pełni ukształtowany w latach powojennych podwójny system kontroli publikacji kartograficznych przetrwał w formie prawie niezmięnionej do początku lat osiemdziesiątych XX w. Na mocy *Ustawy o Kontroli Publikacji i Widowisk* z lipca 1981 r. („Dz. Ustaw PRL” 1981, Nr 20), będącej jednym z sukcesów legislacyjnych „Solidarności”, GUKPPIW zastąpiony został przez Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk (GUKPiW). Choć na mocy tej samej *Ustawy* w nowo powstałym Urzędzie znaleźli zatrudnienie dotychczasowi pracownicy cenzury, to jednak wyraźnie zliberalizowane zostały do-

⁵ Materiały Archiwum PPWK.

tychczasowe wytyczne dla twórców i procedury dla wydawców. Złagodzenie procedur dla kartografii oznaczało nowy kierunek rozwoju, na mocy *Ustawy* bowiem zniesiona została kontrola wstępna map samoistnych, ich zestawów i map załącznikowych, podlegających kontroli Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii. Od tego momentu rozporządzenia dotyczące opracowywania map wydawane były przez właściwego ministra, a sygnowane przez prezesa GUGiK (od 1988 r. przez Głównego Geodetę Kraju). W 1990 r. przestała obowiązywać *Ustawa o Kontroli Publikacji i Widowisk*, jednak możliwość ingerencji władzy w treść map, choć w bardzo ograniczonym zakresie, pozostała do dziś („Dz. Ustaw RP” 1990, Nr 29).

* * *

Analiza pierwszych map wydanych w powojennej Polsce przez wydawców prywatnych i państwowych nie wskazuje w ogóle na działania cenzury. Na przykład na planach miast wydawanych w pierwszych latach powojennych pojawia się bogata treść topograficzna, w wielu przypadkach uznawana za strategiczną, jak linie i bocznice kolejowe, budynki stacyjne, obiekty użyteczności publicznej, zakłady przemysłowe, lotniska itp. Plany te, choć wydrukowane po wojnie, były najczęściej adaptacjami przedwojennych opracowań polskich i niemieckich (ryc. 3).

Zupełnie nowe publikacje przeznaczone do użytku publicznego pojawiły się w połowie lat pięćdziesiątych XX w. Zostały one opracowane według wyraźne innych założeń redakcyjnych. Nawet bez wnikliwej analizy widać, że zmiany te dotyczyły głównie treści topograficznej. Nie ulega wątpliwości, że były już one wynikiem zdecydowanego działania służb odpowiedzialnych za kartografię, usytuowanych w GUKPPIW oraz GUGiK. Analiza – na przykład – planów miast wydanych w roku 1955 i kilku następnych latach ujawnia ogólne zasady, według których były one opracowywane – zaburzona kartometryczność, brak siatki kartograficznej i informacji o skali, liczba elementów powierzchniowych ograniczona do niezbędnych, punktowe obiekty topograficzne wymieniane jedynie w informatorze bez wskazywania ich położenia na mapie. Plany miast to schematy ulic i sieci miejskiej komunikacji zbiorowej (ryc. 4). Wszystkie plany największych miast w Polsce przeznaczone dla masowego odbiorcy wydrukowane w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX w. wykonane

zostały według podobnych założeń redakcyjno-technicznych. W 1955 r. jako pierwszy wydano plan dzielnic centralnych Warszawy.

Cenzura typowej publikacji przeznaczonej dla masowego odbiorcy, złożonej z mapy i opracowania tekstowego, przebiegała wieloetapowo i przechodziła przez dwie odrębne jednostki – mapy przez cenzurę wojskową, teksty przez cywilną. Uzgodnieniu podlegał tytuł mapy, jej zasięg geograficzny i skala (bez względu na to, czy informacja o niej była podana na mapie). W przypadku map turystycznych przyjęto ciągi skalowe różniące się od ciągów skalowych map topograficznych (cywilnych i wojskowych) – 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000. Stąd najczęściej stosowane skale map turystycznych to 1:30 000, 1:60 000, 1:75 000, 1:90 000, 1:125 000.

Pierworys mapy realizowany był dwuetapowo. W pierwszym etapie wykonywano uproszczony rysunek wybranych elementów treści na podstawie dostępnych map topograficznych. Polegało to na narysowaniu głównych elementów liniowych, takich jak główne ciek wodne, główne poziomic, główne drogi, ewentualnie granice państwowe oraz na oznaczeniu najważniejszych miejscowości w proponowanym, a po zatwierdzeniu przez cenzora niezmiennym zasięgu geograficznym. Tak przygotowany materiał, zgodnie z procedurą cenzury, redaktorzy rozcinali na wiele nieregularnych fragmentów, aby zmienić ich wzajemne położenie. Uzyskiwali to poprzez rozsuniecie fragmentów sąsiadujących, częściowe nasunięcie na siebie i bardzo często również poprzez ich wzajemne skręcenie. Tak zmontowany obraz po zatwierdzeniu w cenzurze był podstawą do drugiego etapu opracowania – wykonania pierworysu mapy (ryc. 5). Rysunek mapy (pierworys) musiał zostać na tyle przekształcony, aby wypełnił puste przestrzenie i uczynił nakładające się fragmenty. Szczególnie zniekształcane były obszary obejmujące obiekty o znaczeniu strategicznym (np. zakłady przemysłowe, porty, tereny poligonów wojskowych, kolejowe stacje towarowe). Stąd w przypadku map w taki sposób opracowywanych trudno mówić o jakiegokolwiek kartometryczności (ryc. 6). Niekiedy zdarzało się, że po zrealizowaniu całej procedury aprobaty cenzora była warunkowa – wydawca otrzymał zgodę na druk i rozpowszechnianie, ale pod warunkiem zrealizowania dodatkowych zaleceń cenzora (ryc. 7).

Przez ręce cenzorów musiały również przejść kolejne wydania map i atlasów. W przypadku

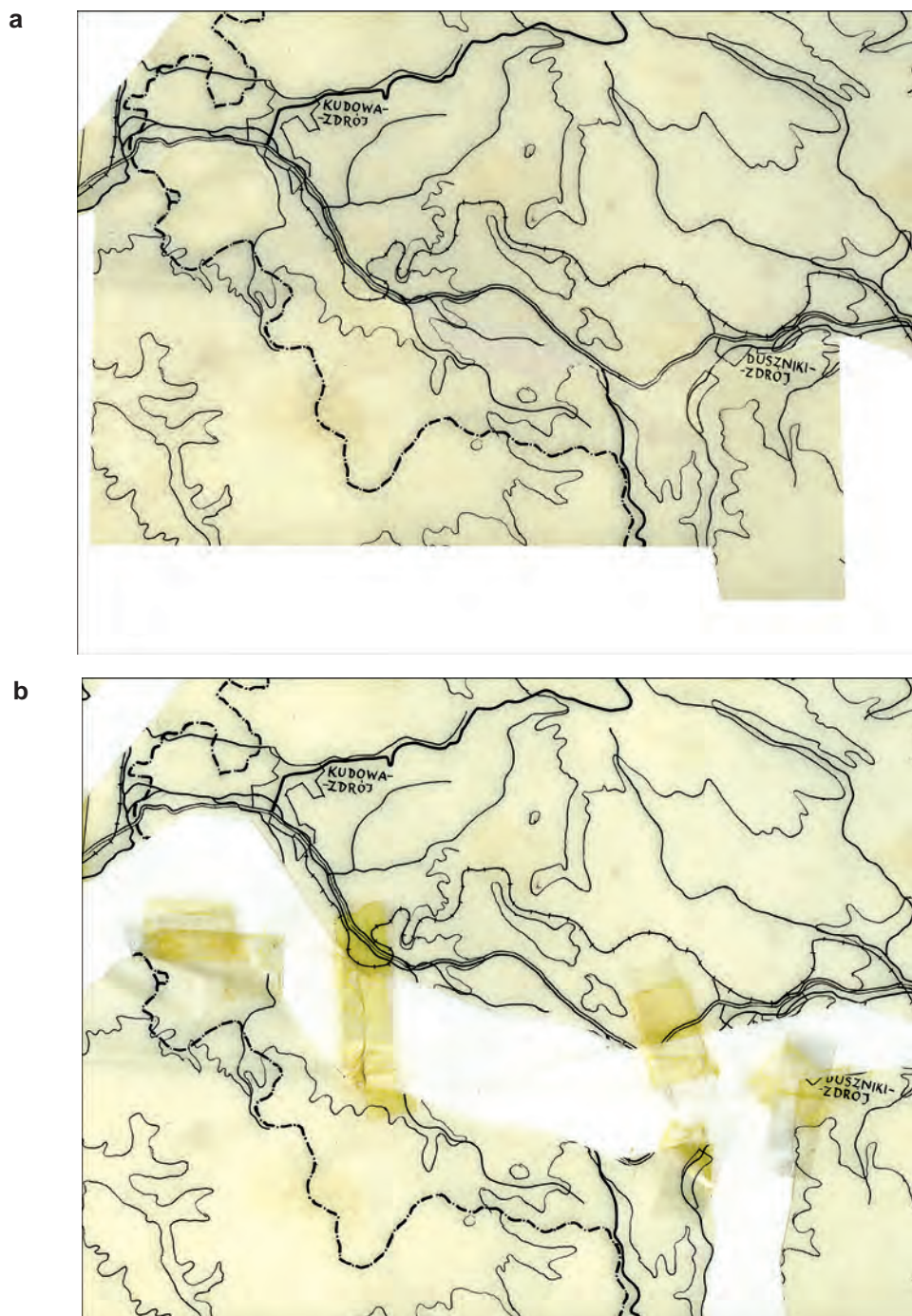
wznowienia można uznać, że aproba była jedynie formalnością i wiązała się z zatwierdzeniem nakładu. Natomiast w przypadku aktu-

alizacji treści zatwierdzeniu podlegały wszystkie zmiany (ryc. 8).

Z tej części całego procesu „współpracy”

Ryc. 5. Montaż fragmentów porozcinanego rysunku podstawowych elementów treści mapy turystycznej Ziemi Kłodzkiej w skali 1:90 000, przygotowanego na podstawie kartometrycznych materiałów źródłowych
Fig. 5. Assembly of parts of a cut drawing of basic elements of Ziemia Kłodzka tourist map at 1:90 000 prepared basing on cartometric source materials

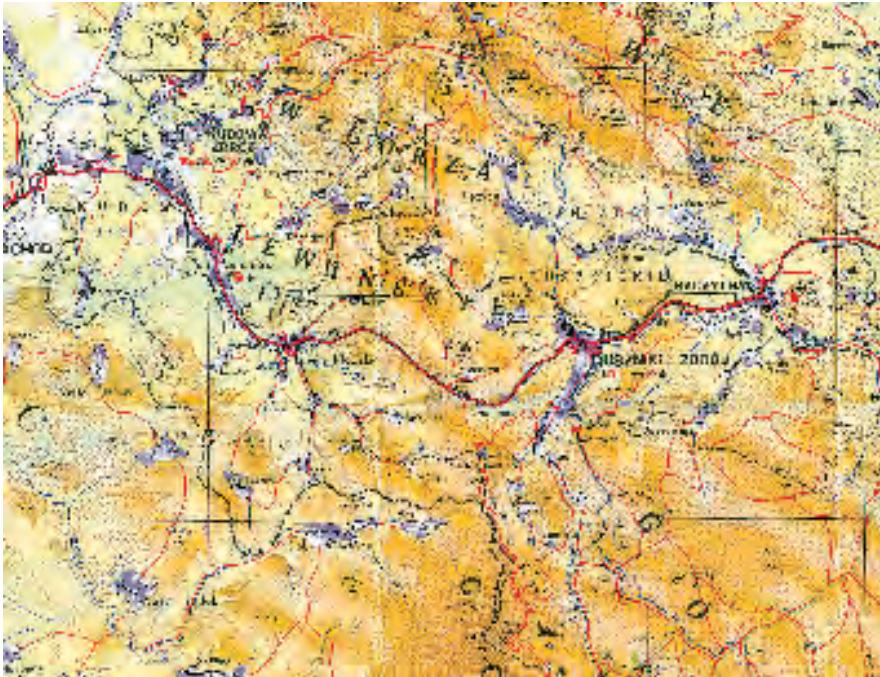

Ryc. 6. Przygotowanie pierworysu mapy Ziemi Kłodzkiej: a) fragment rysunku podstawowych elementów treści mapy wykonany na podstawie materiałów źródłowych, przygotowany do rozcięcia na kawałki; b) fragment montażu materiału przygotowanego do cenzury; c) fragment pierworysu mapy wykonany na podstawie montażu, przedstawiający pozornie wierny obraz terenu; d) porównanie położenia elementów treści mapy na fragmencie montażu (czerwony) i pierworysu (czarny)

Fig. 6. Elaboration of a manuscript: a) part of a drawing of basic map elements prepared basing on source materials, prepared to be cut; b) part of assembled material prepared for censorship; c) part of a map manuscript prepared basing on the assembly, presenting an apparently faithful terrain image; d) comparison of map elements' positioning on a fragment of the assembled map (red) and the manuscript (black)

e

Ryc. 6 e) fragment mapy po wydrukowaniu, przedstawiający ten sam obszar jak na ryc. a–d *Ziemia Kłodzka. Mapa turystyczna*, skala 1:90 000, PPWK 1974,

Fig. 6 e) part of the map after printing, presenting the same area as on fig. 6a–d *Ziemia Kłodzka. Tourist map*, scale 1:90 000, PPWK, 1974

z cenzurą najtrudniejsza do oszacowania jest ingerencja cenzury w sam proces twórczy i niecisłości wynikające z prawdopodobnie, większego fałszowania materiałów źródłowych w Polsce niż w sąsiednich krajach Układu Warszawskiego. W zasadzie dopiero w połowie lat osiemdziesiątych, tj. po liberalizacji zasad cenzury, na rynku pojawiły się plany miast opracowane według całkowicie nowej koncepcji pod względem merytorycznym i graficznym. Plany zaczęły być kartometryczne, zaczęła się pojawiać na nich skala liczbowa, podziałka mianowana i siatka kilometrowa. Rysunek zabudowy stał się szczegółowy i zaczął odzwierciedlać nawet jej charakter funkcjonalny (zwarta, niska, rozproszona), pokazywane zaczęły być także różnego rodzaju obiekty w sposób topograficzny, pojawiła się numeracja domów i wiele, wiele innych elementów, które były efektem „wolności w kartografii”.

Jednak była to w dalszym ciągu „wolność” jedynie częściowa, bowiem jeszcze w roku 1989 obowiązywał tzw. *Tymczasowy wykaz rodzajów wiadomości stanowiących tajemnicę służbową w geodezji i kartografii* (materiał pomocniczy do

redagowania map i kwalifikowania dokumentów), wydany przez Ministerstwo Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa⁶. Na liście znalazł się między innymi zakaz objaśniania elementów sytuacyjnych, takich jak złoża rud metali, węgla kamiennego, brunatnego, ropy naftowej, gazu ziemnego i siarki, stacje uzdatniania wody, elektrownie, elektrociepłownie, obiekty położone na obszarach kolejowych. Na mocy powyższego zarządzenia nie można było podawać danych technicznych obiektów komunikacyjnych (dróg, mostów, wiaduktów, tuneli), jakże dziś popularnych i poszukiwanych na mapach przez kierowców zawodowych. Wpisanie do wykazu wiadomości stanowiących tajemnicę służbową cech obiektów hydrograficznych (głębokość, szerokość, rodzaj dna) ograniczało na przykład treść map turystycznych dla osób uprawiających sporty wodne.

Niemal zawsze naturalnym zjawiskiem współistniejącym z cenzurą jest tzw. drugi obieg.

⁶ Dokument z dnia 9 grudnia 1989 r. wydany przez Ministerstwo Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa, sygnowany przez Głównego Geodetę Kraju, pt. *Tymczasowy wykaz rodzajów wiadomości stanowiących tajemnicę służbową w geodezji i kartografii*.

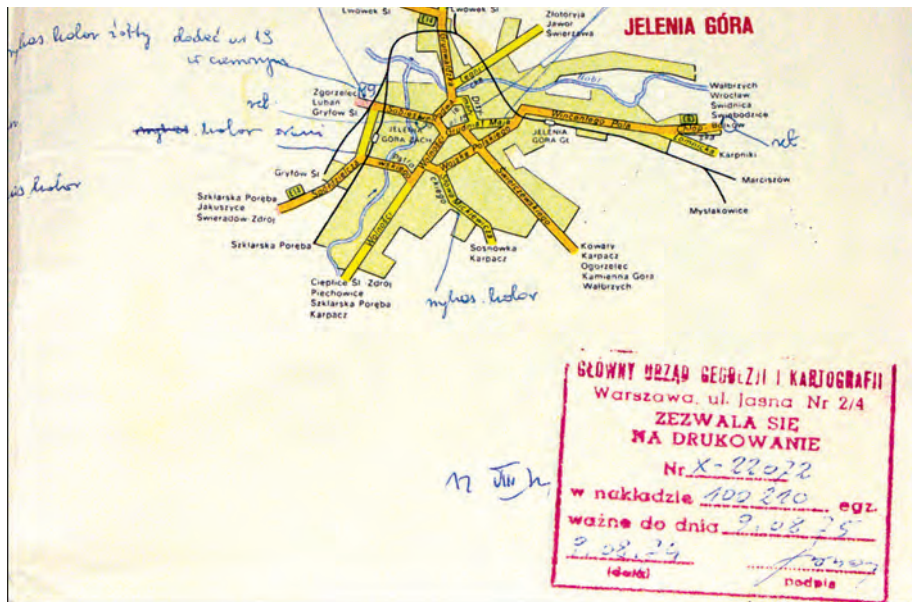
Ryc. 7. Warunkowa zgoda na druk i rozpowszechnianie wydana przez cenzurę wojskową; dodatkowa uwaga cenzora dotyczy zmiany cięcia poziomicowego

Fig. 7. Conditional printing and publication permit issued by military censorship. Censor's note refers to a change of contour line intervals

W przypadku map i atlasów dla masowego odbiorcy – turystycznych, samochodowych i planów miast – nie istniał on w takiej postaci, jak w literaturze. Jednak swoistą odmianą drugiego obiegu w kartografii było korzystanie z przedwojennych map topograficznych. Map przedwojennych najczęściej używano do turystyki pieszej, szczególnie górskiej, gdzie proces zmian terenowych przebiegał dość wolno. Dawne mapy topograficzne najbardziej popularne były w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, jednak dostęp do nich ułatwiło dopiero pojawienie się kserokopiarek. W tym przypadku można

już mówić o istnieniu masowego drugiego obiegu w kartografii. Z chwilą likwidacji cenzury i przygotowywania map turystycznych do korzystania z odbiorców GPS, dawne mapy topograficzne znalazły należne im miejsce w zbiorach kartograficznych.

Analiza map z okresu PRL pokazuje, jak wiele ustępstw wymuszała na kartografach system kontroli zbudowany przez władzę. Trudna i długa procedura współpracy z cenzorami z jednej strony wymagała od redaktora dużej wyobraźni, przewagi procesu twórczego nad odtwórczym, szczególnych umiejętności związanych z rozu-

Ryc. 8. Zezwolenie cenzury na druk map dotycząca publikacji po aktualizacji
Fig. 8. Censorship permit for map printing referring to publication after an update

mieniem mapy i zasad generalizacji, a z drugiej strony uruchamiała – dziś jakże trudne do oszacowania – zjawisko autocenzury. Niewielkie ilości roboczych materiałów kartograficznych pochodzących z tamtego okresu, zachowane w większości przypadków w sposób nielegalny w prywatnych zbiorach, świadczą o pełnej świadomości i rozumieniu procesu, jaki wówczas miał miejsce w polskiej kartografii. Zachowanie kalki cenzorskiej przez jednego z ówczesnych redaktorów świadczy nie tylko o jego ogromnej

odwadze wobec ówczesnych przełożonych i władzy, ale jest również dowodem niemości ówczesnych kartografów wobec cenzury, której działalność – co dzisiaj nie ulega wątpliwości – była nadzwyczaj skuteczna. Władza wyposażała bowiem cenzorów w doskonale w swej prostocie narzędzie pracy – pieczęć, na której wyrażali swoją opinię, aprobatą uruchamiała kolejny etap powstawania mapy lub zatwierdzała opracowanie warunkowo, a jej brak eliminował publikację z dalszego toku produkcji.

Literatura

- Grygorenko W., 1970, *Redakcja i opracowanie map ogólnogeograficznych*. Warszawa: PPWK.
- Grygorenko W., 1991, *Kartografia polska w latach 1945–1990 w potrzasku reorganizacji i cenzury*. „Polski Przegl. Kartogr.” T. 23, nr 1–2, s. 1–7.
- Kondek S.A., 1993, *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944–1949*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Lipiński M., 1952, *Jak powstaje mapa*. Wyd. 2. – 1956, Wyd. 3 – 1960. Warszawa: PPWK.
- Nerło W., 1986, *Nowa generacja planów miast PPWK*. „Polski Przegl. Kartogr.” T. 18, nr 3, s. 111–113.
- Piątkowski F., 1953, *Kartografia i reprodukcja kartograficzna*. Warszawa: PPWK.
- Szaflarski J., 1955, *Zarys kartografii*. Wyd. 2 – 1965. Warszawa: PPWK.
- Walichnowski T., 1989, *Ochrona bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w Polsce w latach 1944–1988*. Warszawa.

Dekrety i ustawy

- Dekret z dnia 30 marca 1945 r. o pomiarach kraju i organizacji miernictwa. „Dziennik Ustaw RP” 1945, Nr 11, poz. 58.
- Dekret z dnia 5 lipca 1946 r. o utworzeniu Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk. „Dziennik Ustaw RP” 1946, Nr 34, poz. 210.
- Dekret z dnia 26 kwietnia 1948 r. o gospodarce papierem do druku. „Dziennik Ustaw RP” 1948, Nr 24, poz. 163.
- Dekret z dnia 28 lipca 1948 r. o częściowej zmianie

dekretu z dnia 5 lipca 1946 r. o utworzeniu Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk. „Dziennik Ustaw RP” 1948, Nr 36, poz. 257.
Ustawa z dnia 31 lipca 1981 r. o Kontroli Publikacji i Widowisk. „Dziennik Ustaw PRL” 1981, Nr 20, poz. 99.

Ustawa z dnia 11 kwietnia 1990 r. o uchyleniu ustawy o kontroli publikacji i widowisk, zniesieniu organów tej kontroli oraz o zmianie ustawy Prawo prasowe. „Dziennik Ustaw RP” 1990, Nr 29, poz. 173.

Recenzował prof. dr W. Kaprowski

Censorship of cartography in Polish People's Republic – the case of general maps

Summary

Keywords: history of cartography, preventive censorship, maps for general use

The article is an attempt to present the activities of institutions censoring general maps in Poland between 1945 and 1989. The issue of censorship is presented in two aspects. The first aspect shows chronological relation between the number of topographic contents on the map and the development of the control system and the establishment of the socialist state. Three dates are important. The first is 1948 – founding of Polish communist United Workers' Party. Between 1945 and 1948, despite the existing censorship, the contents of maps was detailed and correct, regardless of the sector of economy (private, cooperative, public) that the publishers belonged to. The second date is 1955 – the founding of military Warsaw Pact and the edition of the first city plan with limited content, resulting

from censorship imposed on general cartography by the authorities. Until 1955, a procedure of double and multi-stage control of maps and related texts was implemented. Civil cartography was limited exclusively to the public sector. The third date is 1981 – when the obligation of preliminary censorship of maps was withdrawn, which in practice meant the end of distorting of topographic contents.

The second aspect of censoring activity presented in the article is from the point of the elaboration process – from preparation of cartographic material for preliminary censorship through preparation of map manuscripts to printing. The core of this part of the article is an example of a selected tourist map which shows differences in location between the elements of the source map (i.e. before the source map was cut and distorted) and the manuscript prepared basing on censored material.

Цензура в картографии периода ПНР на примере карт общего пользования

Резюме

Статья является попыткой представления деятельности учреждений, занимающихся цензурой карт общего пользования в послевоенной Польше в 1945–1989 годах. Проблематика цензуры показана в двух аспектах.

Первый аспект даёт возможность проследить в хронологическом порядке зависимость между количеством элементов топографического содержания на карте и тем, как устанавливался аппарат контроля издательских работ и укреплялась власть социалистического государства. Существенны здесь три временные цензуры. Первая это 1948 год – возникновение и укрепление позиции руководящей партии (Польской объединённой рабочей партии). После окончания второй мировой войны до 1948 г. содержание карт было подробное и правильное – несмотря на функционирование уже контрольных учреждений – независимо от сектора экономики (частный, кооперативный, государственный), в котором действовали издатели. Вторая – 1954 год, издание первого плана города с очень бедным содержанием, вследствие введения властью ограничений в картографии общего пользова-

ния. До 1955 г. была внедрена процедура двойного и многоэтапного контроля карт и связанных с ними текстов. Гражданская картография функционировала уже исключительно в государственном секторе. Третья цензура это 1981 год – исключение карт с обязанности предъявления их предварительной цензуре, что на практике обозначало упразднение необходимости деформации их топографического содержания.

Второй аспект деятельности органов цензуры, который представлен в статье, является попыткой проследить редакционные работы – от подготовки картографического материала к предварительной цензуре, далее разработку составительского оригинала карты, вплоть до её печати. Сущностью этой части статьи является представление на примере избранной туристской карты разниц положения между элементами содержания исходной карты (т.е. перед делением исходной карты на сдвинутые относительно друг друга фрагменты), а составительским оригиналом, разработанным на материале, подверженном уже цензуре.

Перевод Р. Толстикова